

ԳԽՄԻՔԵՐ

ՊԵՐՆԱՐ ԼԱՉԱՐ

Պերնար Լաչար, որ միտաւ քանի մը ամիս առաջ՝ իր երեսօնի հետք տարեկան հասակին մէջ, մինչ ևր ժամանակակից գէմքերու ամենէն ինքնատիպներէն ու ամենէն գեղեցիկներէն, եւ մէկ աւելի տեսակէ տներով իր գործը չափանէ և մասնաւորապէս մեզի Հայոց համար Լաչար հրէայ էր, Ֆրանսայի մէջ ծնած եւ ֆրանսական շատ ամուր եւ ընդարձակ կրթութեամբ մ'ուսացած և իր գործը խորապէս կը կրէր ցեղի եւ միջավայրի այդ կրկին ազդեցութեանց հզօր պրոյմը։ Ոգիով «հրէական» է ան, ազնիւ ու յանգուզն ոգի մը։ Ֆրանսական վեհանձն իւր խղճի մտածումին մէջէն անցնելով՝ աւելի վճիռ ու սուր պարծած, արաշայտուած է մէջ՝ ան կը միացնէ հրէական խորհրդանշանականութիւնը ֆրանսական պայծառութեան։

Ոգիով «հրէական» է այդ դործը։ Պէտք է բացատրել այս բանը։ Մեր մէջ, ինչպէս ամէն ազգերու մէջ ընդհանրապէս, «հրէայ» բառը անախորժ ու գծուծ պատկեր մը կ'արթնցնէ, շոմանիշ կը թուի արծաթամոլութեան, խարդախութեան եւ ցածութեան։ Որ եւ իրազէկ անձ որ գիտէ այն կարեւոր գերը՝ զոր հրէայ միտքը կատարած է քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, կ'ընդունէ անարդարութիւնն այդ մոլորապաշտութեան եւ ազդեցութեան ազդեցող եղանակներէն։ Միջինից է որ հրէականութիւնը մեծամասնութեան մէջ ունի իրօք բարոյական խորին թխուրթիւններ, որոնք մէ անհնար էր որ զեւթ մտքը հազարաւոր տարիներէ ի վեր պերսութեան աղաւթի բաղդին լծուած ցեղ մը բայց այդ ցեղը, իր թերութեանց հետ, ունի եւ շատ մեծ յատկութիւններ, կարծր ինքնապատահութիւն անդուգական համարողութիւն, եւ քաղաքակրթական

ամենաբարձր ձիրքեր, Հայերը, որ հազարամեակ սարկութեան մը հետեւանքով՝ իրենք ալ գերծին հրէականութեան ունեցած թերութիւններէն, — մինչ անոնց յատկութիւններէն մէկ քանին կը պակսի կամ նոյն աստիճանով չի գտնուիր իրենց քով, — Հայերը ամենէն քիչ իրատեւք ունին Հրէականութեան հանդէպ այդ անսարգար արհամարհա՛քի դիրքը բռնելու։ Հրէայ ցեղին վրայ թեթեւ քամահանքով մը խոտողները կը թուին մոռնալ որ այդ ցեղը մարդկութեան տուած է Աստուածաշունչին հոգեկապ քնարերգականները, Մովսէսի ու Յիսուսի պէս հսկայ հոգիներ որոնք ախպրական ազդեցութիւն ունեցած են, Սփինոզայի պէս վսեմ իմաստասէր մը՝ բանավարականութեան քարոզիչ, Հանրի Հայնէի պէս պաշտօնի բանաստեղծ մը։ Մարքսի եւ Լասալի պէս ընկերաբաններ, Պրանտլի պէս քննադատ մը, եւ զեռ ա՛յնքան բազմաթիւ ու բազմաձև տաղանդներ արուեստներու, գրականութեան, գիտութեան բոլոր ճիւղերուն մէջ։ Բայց ինչ որ ամենամեծ փառքը կը կազմէ Հրէականութեան, այն է որ իրենց հոգւոյն ու մտքին գերազոյն արտայայտութիւնն եղող այդ բոլոր անձնուրութեանց գործերը, ձեւով որքան ալ տարբեր ըլլան, գրեթէ մէկու կ'եղբայրանան այն ոգիով որ անոնց խորքը կը կազմէ, եւ որ մարդկային արդարութեան ծարաւատենչ ձգտող ոգի մըն է։ Մովսէսի՝ ինչպէս եւ մարգարէներուն մօտ՝ այդ ոգին կայարդէն, եւ շատ հզօրապէս արտայայտուած, բայց զեռ ետական ձեւի մը մէջ, չարաչար հալածուած, իրմէ շատ աւելի զօրեղ ցեղերէ միշտ հարուածուած, այդ ցեղը իր յոյսը կը դնէ երկնաւոր արդարութեան վրայ գոր իրեն համար միայն կը բազմայ (թէպէտ միևնոյն ատեն իր մարգարէները զինքը կա՛ծրօրէն կը կշտամբեն Արարարութեան, ճշմարտութեան, առաքելութեան՝ զգժ իր իսկ զործած մեղանշումներուն համար, եւ իր դժբաղդութիւնները այդ մեղանշումներուն արդիւնքը կը նկատեն)։ Բայց Յիսուսի հետ, Հրէայ ցեղը կը հնչեցնէ ախպրական արդա-

բուժական, Աստուծոյ՝ այսինքն ճշմարտութեան ու կենսաբան ազդիւր ըրն՝ ազգու բոլոր մարդոց հասարակութեան, համայնաբանական կարգադրութեան ու սիրտը դերադնելու քաղաքը - այս ոգին է ահա - հերթայ ոգին, — զոր նոր ժամանակներու հրէայ մեծ մտածողներն ու գրագէտները զարգացուցած են. այդ ոգին է որ կը խողայ ու կը արամարտնէ Ափրիկայային մէջ, կ'երթէ Հայնէին մէջ, կը կազմակերպէ ու կը քննադատէ Մարքսին, Լատալին ու Պրանտէսին մէջ:

Այդ նոյն ոգին է, զարաւոր հալածանքներու տակ բզբառուած, անարգարութեան բոլոր սլաքներն իր մարմնոցն մինչև. խորը երկարօրէն գգացած, ու բացարձակ արդարութեան ապագայ յաղթանակին վրայ իր հաւատարմին առով ալ՝ աւելի զօրեղապէս փարող է այժմ՝ այդ արդարութեան մարդկային բոլոր ցեղերուն ու բոլոր անհատներուն համար ցանկացող Հրէութեան այդ ոգին է զոր Պենտա Լապար ալ արտայայտեց իր գրական գործին ինչպէս եւ իր հանրային գործունէութեան մէջ:

• •

Լապար մին եղաւ, Բոնիի, Փոլ Ատանի, Հանրի ալ Բենեթի, Բեմի ալ Կուլմանի, Ժան Մորէսսի, Վիլի-Կրիֆինի եւ ուրիշներու հետ. այն նոր գրագէտներն որոնք, շարունակելով եւ ընդլայնելով ինչ որ հոյակապօրէն սկսած էին քանի մը անհատականութիւններ. — Լիլի-ալ Լիլ-Ատան, Պարպէս Մորիլի, Պոտէր, Վերլէն, Մալարմէ, Լըքոնթ ալ Լիլ. — ֆրանսական ժամանակակից գրականութեան մէջ նոր եւ ուժեղ հոսանք մը ստեղծեցին: Այն պահուն ուր այս խումբը հրապարակ կուգար, վէպին մէջ կը տիրապետէր ընտպաւ, զարթոյց. եւ բանաստեղծութեան մէջ օ Պառնասեան զարթոյց. բնագայները իրականութեան պատմութեան ծայրայեղութեան հասցնելով գեղեցկագիտական խառնուրդ մը մէջ ինկած էին. իրենց գործերը այլեւս մեծ մասամբ «ընդօրինակութիւններ» էին իրականութեան, մինչ արուեստի

գործը պէտք է ըլլայ թարգմանութիւն մը, մեկնութիւն մը, եւ ոչ թէ չոր կաղապարումը սեռնոյ ածին. ամենէն անշուստ մասնաճաշակութիւնները ձանձրանալի տառութեամբ մը կը դիպնէին այդ վէպերուն մէջ. որով պատկերը կը դառնար յաճախ աղօտ, թանկարկուտակ, զոհէիկ, առանց յուստորուելու որոշ ու մեծ գաղափարով մը: «Պառնասեանները բոմանթիկներուն հոգեվարժը կը ներկայացնէին, հոգեվարժ մը ուր ձեւին կատարելութեան ու նրբութեան հոգը միայն մնացած էր՝ նոյն իսկ ծայրայեղութեան տարուած, մինչ չունչը որ անհրաժեշտ է ամէն բանաստեղծութեան, հոգեկան մեծ յուզումը առանց որուն տեւէ գրական գործ՝ որքան ալ սիրուն ձեւով ըլլայ յորինուած՝ անկենդան է, կը պակսէին: Այդ նոյնը վերանորոգեցին ֆրանսական գրականութիւնը, Իրենցմէ ոմանք անուանուեցան անկապաւ (decadent) որովհետեւ ամենայն անկեղծութեամբ կ'արտայայտէին անկման շրջանի մը. այսինքն ծայրագոյն քաղաքացրթութեան շափազանց նըրացած ու քիչ մը յոգնած ու հեւանդ շրջանի մը, հոգեբանութիւնը. մեծագոյն մասը անուանուեցան խորհրդանշանական (symboliste) որովհետեւ կը ձգտէին — ինչպէս բրած են արդէն ինչ ու նոր բոլոր մեծ արուեստագէտները, — իրական կենսաբան երեւոյթները անգիտելով թիւադրական խորհրդանշանականութեամբ մը թարգմանել օ Ատենցմէ Լապար, որ հեղեմական, այլաբանական վիպականութեւն ձեւով հրատարակեց բազմաթիւ էջեր, զոր յետոյ ամփոփեց «Աւանդալէպերու հայելին» «Փղոսկրէ գուռը», եւ «Ջահակիւնները» արտադրուած իրեք հատորներով, եւ որոնց մէջ արտայայտած է ընկերական, բարոյական, գեղեցկագիտական ընդհանրայիններու մասին իր յատուկ աշխարհայեացքը, Ընկերական հարցերու մէջ այդ աշխարհայեացքը շատ լայն է ու խեղախ, ընկերվարականութեան անդին կ'անցնի, կը հասնի մինչև անիշխանականութեան օրիշ կարգի հարցերու մասին ալ՝ Լապարի մաս-

ծուծը կը յայտնուի միշտ նոյն տգիտ , յանդուգն ու աշխուժ ձեւովը , շեքեաթներու , աւանդալէնիւրու շրջանակը շատ լաւ յարմարած է այդ լայն ու խորունկ մտածութիւն . արտաքուստ թեպէտք կեանքայական , այդ պատմութիւնները շատ ներոյժ կանգնող մը կենդանի են , առանց երբեք ունենալու պայմանադրական ու պաղ այլաբանութիւններու ակադեմական մեծածութիւնը . Լազար իր շքերէական ծագմամբ կը զապուէր մեր հիւսուտից ներսէնքին , ուր կհասքը հեղեղանքով թարգմանելու արուեստը իր ամենն մեծ զարգացմանն է հասած , եւ ուր Յիսուս իսկ իր վարդապետութիւնը տարածելու համար առակներու սրբուն ձեւին դիմեց , ինքն որով Լազար կը հաղուեցնէ իր տեսիլքներն ու խոհանքները , արեւելեան հարուստ շնորհն ու վառ պատկերատարութիւնն ունենալով հանդերձ , քրտնաբանական անդմութեան , յատկութեան , սուսկալութեան եւ սարդաշնակութեան յատկութիւնները ջրոյց կուտայ միանգամայն , Այդ անգեաթները մեծ մասամբ , մասնաւոր առումը ու ճշմարտութիւնը , արտադրուած հատորին մէջ ամփոփուած են , եւ որոնցմէ մէկ քանիքն իրարմանութիւնը յայտնողաբար պիտի հրատարակենք Աստուծոյ մէջ , կը բացատրեն տալէն յարապաշարուած , ամէն մտնեալըութեանն մաքուած հատընտիր հոգիք մը զայրոյթը ընկերական վերթարի եւ բերածնաւ տարգալութեան զգծ , եւ խորին ու աբու համոզումը ինչ այդ ազգամուգլի ու շարժքը բուրգը պիտի տալալի որ մը սրբ տառապողները իրենց իրաւունքին եւ իրենց ուժին գրտակից՝ վըճաբար մզնն մեծ պայքարը :

Ինքնատիպ էջերով իր գրախան ճարտուած մարմնաւորելէ զատ Լազար զայն բացառիկ նաեւ քննադատական գրութեաներով , որոնց մէջ հարու տեղի նախորդ սերունդի գրողներէն առնուք , որ թէպէտ փառքի ու համբաւի տիրացած , ըստ իրեն՝ անարժան էին այն համբաւին զոր կը վայելէին : Իր այդ կարգի գրութեաներուն ամենէն ուշագրաւն է այն

շարքը զոր հրատարակեց «միկտրո»ի մէջ «նրկուաններն ու աթորուանները» համադրուողով . եւ զոր յետոյ «միկտրո»ի միջոցով զէմքեր» վերնագրով հատորի մը մէջ : Տոտէ , Ռիչիէն , Մենտէն , Սիլվեսթր , Պրիւնթիէր , Լըմէթր , Պուրթէ , Փայեքրոն , Լ. Հալիւլի . Մ . Փրելիս , եւ նոյն իսկ Զոլա եւ Ա. Ֆրանս , իսկուր յաջողածները , կ'ենթարկուէին իր կծու եւ անողորմ քննադատութեանը , մինչ չիւզմանա , Ռոնի , Լորէն , Շըլմաիւ , Փ. Հերվիէ . Ռոտենպաք , Փ. Ատան , Միքսո , Թայեատ , Վերլէն , Մալարմէ , Մեթերլինք , որոնք այդ միջոցին իրիտասարդ գրողներու եւ գրտահմտներու սահմանափակ շրջանակի մը մէջ միայն ծանօթ էին՝ հակառակ իրենց խորունկ արժանիքին , Լազարի էջերուն մէջ կը գտնէին խանդավառ ու արդարադատ գնահատում մը , Այդ հակիրճ ուրուագիծներու շարքը , որոնց մէջ կը տրիք յանդուգն , անշահախնդիր , տեսկեղծ ոգի մը , ինքնատիպ , նորը հմուտ եւ ազատ գեղեցկագիտական ճաշակ մը , արտադրատուած՝ ջղուտ , պատկերայից , ուժեղ ու յայտնաբերող ոճով մը , Քրտնական քննադատութեան ամենէն տոկուն գործերէն մէկն է , եւ եթէ անոր մէջ յայտնուած գաղափարներէն ոմանք — շատ փոքր մաս մը — կընան աթոր վրձնելի նկատուիլ , հեղինակին անկեղծութիւնը եւ տաղանդը միշտ անվրձնելի կը մնան :

• •

Գրական ժող գործունէութիւնը պիտի բաւէր անկորուստ պահելու Լազարի անունը . բայց Լազար չէ շատացած զուտ մտաւորական կեանքի սը մէջ իր ուժերն արտայայտելով , ուզած է նաեւ իր սկզբունքներուն իրականացմանը ' Գաղտնիք ' հանրային՝ պայքարին անձնապէս մասնակցելով :

Լազար գործած է նախ՝ իրր 'հրապարակագիր . Entretiens politiques et littéraires հանդիսին մէջ զոր հիմնեցին Փոլ Ատան , Հանրոթար Բենիէի եւ եւ Ֆրանսի Վիլէ Գրիֆին եւ յետոյ «Նքո տը փարի»ին մէջ , հրատարակած է շարք մը յօդուածներ ընկերական հարցերու

մասին յօդուածներն առանց խորհրդանշանի , որոնց բուն նպատակն էր ուղղակի եւ անմիջապէս սղգել ժողովրդին վրայ . Գնջել տնոր նախապաշարութիւնը , պատրաստել զայն պայտաւրին , 1896ին , Լազար պահ մը նոյն իսկ զազափախ ունեցաւ . առանձին թերթ մը հիմնելու L'Ere Nouvelle օրոգոսով . իր նախաբան-յօդուածին մէջ , — Էրեմիայ յօդուած մը , — կը բացատրէր այն տխուր կացութիւնը որ իրկած է Ֆրանսական մատուցը մեծ մասամբ , այլեւս չհաղորտական ձեռնարկ մը զարձած՝ ամէն տեսակ միջոցներով զբաւ մասկելու ջանացող , առանց ժողովրդին բարոյական բարձրացման նպատակաւ , ճշմարտութեան ցաւը զոյգ ու պաշտպան հանդիսանալու ըւրջ մտահոգութեան , գրագէտները , որոնք իրենց ազնիւ տաղանդին փալը այդ առեւտրական չիւ տուններուն մէջ կը բերեն իր տես զնիւ , ակամայ մեղսակցած կ'ըլլան ինկած լրագրութեան մը կատարած օղիւց եւ երբեմն ոճրագործ արարքներուն Լազար կ'առաջարկէր որ գրագէտները , ճշմարտ գրագէտները , փոխառակ լրագրութեան զուգը զանուագ խանութ պանդին շահագործուելու , իրենք իրենց մէջ միասնաբար եւ հիմնին թերթ մը որուն տնօրէնութիւնն ու խմբագրութիւնը ամբողջապէս ու միմիայն մտաւորականներու ձեռքն ըլլայ , որ պէտք ճշմարտութեան ու գեղեցկութեան ծառայելէն ուրիշ նպատակ չունենայ անիկա . ինքզինքն չէր հաշուած թէ արդի ընկերակաշ պայմաններուն մէջ՝ ամենեւնի ազնիւ նպատակներն անգամ զբամբ պէտք ունին իրականացու համար , եւ ինք ուրիշ բան չունէր բայց եթէ իր խանդն ու հաւատքը . ոչ մէկ գրագէտ , — բաց ի Փոլ Ատանէն որ գէթ մէկ յօդուած մտուած էր , — չաշխատակցեցաւ այդ թերթին . նոյն իսկ անոնք որ ընկերական անարդարութեանց զէմ իրենց գրուածներով ծանօթ են , բան մը չըրին աջակցելու համար այդ աղւոր ծրագրին յաջողմանը կը յիշեմ տեսակցութիւն մը զոր այդ օրերն իսկ ունեցայ Լազարի հետ . քանի մը ամիս էր որ Փարիզ էի հասած ,

Ջարդերուն չրջանն էր , կը փափաքէի մեր դատին նոյն իրուած յօդուածներն հրատարակել փարիզեան թերթերուն մէջ . դիմեցի Լազարին . ինչորեքով որ իր նորահաստատ թերթին մէջ տեղ մը տայ հայկական խնդրոյն նոյն իրուած յօդուածներու շարքի մը , Լազար — յաղթահաւակ ու գեղեցիկ մաշգիւ , կորովի զէմքի մը վրայ շատ քաջացր ու գորովաւ աջակցով . — ամենասիրալիքը ընդունելութիւնը բրաւ առաջարկիս իր փափաքն արգէն . ինչպէս յայտնեց , բոլոր կեղեցուածներու . ճնշուածներու , տառապողներու զատերուն օրկանը զարճենել էր իր թերթը . իր եղբայրակիցներուն ընթացքը զինքը զատնադուցած էր բայց վնասած չէր . կը կործնէր թէ հակառակ ամէն լաւի՝ պիտի կարենար իր ծրագիրը յաջողցնել . Աւա՛ղ , յօդուածն հաղիւ իւրաքանչէր էի , երբ խոսցայ որ թերթը զազբած էր արգէն :

Ամենամեծ , ամենակարեւոր դերը , սակայն , զոր Լազար կատարեց՝ իբր «գործիչ» , Տրէյ-Ֆիւսի խնդրոյն մէջ իր մասնակցութիւնը եւ զաւա՛ Մինչեւ այդ վայրկեանը Լազար իր հանրային գործունէութեան մէջ աշխարհագրաքայքի մը մտայնութիւնը ցոյց տուած էր . ազգի , կրօնքի , ցեղի խտրութիւններուն մոլեղնաբար թշնամի , ինքզինքը զգալով ամէն բանէ առաջ՝ մարդ մը , որուն նմաններն ու եղբայրներն են «բոլոր» մարդիկ , նոյն իսկ իր հոյակապ ուսումնասիրութիւնը , «հակառակականութիւնը , իր պատմութիւնն ու պատահաւորներ , թէպէտեւ արգէն իսկ ցոյց կուտայ իր շատ բնական մտահոգութիւնը մարդկային շատ մը անարդարութեանց մէջէն մասնաւորապէս ի վեր հանելու իրեն հետ յարաբերելու կապուած մարդերու խումբի մը զէմ գարեւելի գործուած եւ արտասովոր ծայրալիցութիւններու հասած անարդարութիւն մը , բայց այդ ուսումնասիրութիւնն իսկ ունէ կողմնակալութիւն չի պարտաւանկեր , ցեղական մոլեղնադութեան ու եւ հետք ցոյց չի տար , անաշու պատկեր մըն է՝ ստուգուած իրողութիւններու վրայ հաստատուած . թերուզէմքու

լոր փաստերը պարկեշտօրէն ցուցադրող, կը զգացուի որ առանց Հրէայ ըլլալու, ու եւ չազնիւ եւ ազատ մտքով մարդ այդպէս պիտի գրէր ու եւ չալածուած ցեղի մասին, որքան ալ իր ցեղէն տարբեր ու հեաւաւոր ըլլար ան, Տրէյֆիս սեան ինդորոյն մէջ իր միջամտութեամբը Լազար անգամ մը եւս ապացուցող թէ՛ իր մշտական հաւատարմութիւնը աշխարհափառաքարական տեսութիւններուն եւ թէ՛ իր արիւնի եղբայրներուն մասնաւոր ցաւերուն նկատմամբ իր անտարբեր ըլլալը, Տրէյֆիսու հան հարցը ձեռք առաւ, ոչ թէ միմիայն որովհետեւ անմեղ ցեղակցի մը դատն էր որ պիտի պաշտպանէր, այլ նաեւ որովհետեւ համոզուած էր թէ ու եւ անիրաւութեան դէմ պայքարը՝ բոլոր անիրաւութեանց դէմ մղուած կոտորին յաջողմանը կը նպաստէ միշտ, Այդ ինդորոյն մէջ մանաւանդ Տրէյֆիսի ազատութեամբը անոր անմեղութեան հաստատումը՝ դատապարտութիւնը պիտի ըլլար կարգ մը յանցապարտ բարձրատիեան անձնաւորութեանց, եւ Լազար ատով գործնականապէս ապացուցած պիտի ըլլար ինչ որ հեղեմներով ու յոգուածներով քարոզած էր երկայնի ատենէ ի վեր, իր մասնակցութիւնը այդ աշխարհահոյակ ինդորոյն մէջ՝ անպիտան է, կարելի է ըսել թէ ինչոյն իսկ ստեղծեց զայն, ու մինչեւ վերջը, Թէպէտ մութին մէջ, ինքը վարեց զայն, Հարցին մեծաշառաջ պայթելէն շատ առաջ, քանի մը գրքոյկներ հրատարակեց, կուռ տըրամարանութեամբ մը շարագրուած, Եւ դեռ սակաւաթիւ բայց արդէն իսկ ու մեղ կասկածներ յարուցանող փաստերով լեցուն, Յետոյ զնաց մէկիկ մէկիկ գիմը ըսողմանիւ նշանաւոր Ֆրանսացիներու խնդրելով որ հարցը ձեռք առնեն եւ իրենց հեղինակութեան բոլոր ուժովը պաշտպանեն անմեղի մը զատը, գրեթէ բոլորն ալ նախ մերժեցին, զբաղել այդպիսի կիճեռտ ու վտանգաւոր խնդրով մը, Շէօրե-Գէսթնէր եղաւ առաջին որ համոզուեցաւ եւ իր ամենամաքուր նկարագրին բովանդակ անկեղծութեամբը առաջին ազդեալող ազդակն

արձակեց ի նպաստ անմեղին, քիչ յետոյ, Զոլա որուն նմանապէս գիմած էր՝ նկատի առնելով անոր տիեզերական համաւար, ազնուաբար մոռնալով որ Լազար իր «Ժամանակակիցներ» շարքին մէջ զինքը «երէկուաններ»ուն կարգը դասած էր, որոնց իր մեծ ձայնը լսելի ընել ի նպաստ Տրէյֆիսի, եւ ինչ որ պատահեցաւ այնուհետեւ՝ ամենուն ծանօթ է, Այն կից յետոյ, Լազար կամաւորապէս ստուերի մէջ պահեց ինքզինքը, թողլով որ իրմէ աւելի նշանաւոր ու աւելի ազդեցիկ անձնաւորութիւններ վարեն պայքարը, որովհետեւ ինքը այդ խնդրէն ո՛չ փառք կը սպասէր, ո՛չ անձնական ու եւ չօգուտ, այլ միայն ազնիւ գործի մը նախաձեռնակը եղած ըլլալու զոհունակութիւնը, Պայքարը առաւ դիւցալներգական համեմատութիւններ, որոնք Տրէյֆիսու հան մարտիկներուն մեծ մասին նախապէս յուսացածէն շատ աւելի լայն ու կարեւոր ու լորտի մը մէջ փոխադրեցին զայն, կոխը՝ իր վերջին չրջանին մէջ՝ այլ եւս անձի մը շուրջը չէր որ կը դառնար, այլ եղած էր վճռական պայքարը հին ու պահպանողական Ֆրանսային ու նոր, ճշմարտապէս ոտմակաբանական Ֆրանսային միջեւ, Տրէյֆիսի անհնական զատը իր բուն լուծումը չգտաւ, այն վերջնական եւ որոյ լուծումը զոր կը ցանկային արգարութեան եւ ճշմարտութեան բարեկամները, բայց միւս, մեծ պայքարին մէջ, արդարութեան ջոկատը յաղթանակեց, Անցեալին կուսակցութիւնը արմատապէս ջախջախուեցաւ Ապագային կուսակցութեան, եւ այսօր՝ չնորհի Տրէյֆիսեան տաքնապին՝ Հանրապետութիւնը այլեւս հիմնապէս արմատացած է Ֆրանսայի մէջ, ճշմարտապէս ոտմակաբանական նկարագրի է ստացած, եւ փոխանակ այլեւայլ կուսակցութիւններուն միջեւ մշտապէս պատակտուած միտում, Ֆրանսա ունի այսօր հզոր կուսակցութիւն մը, հանրապետականը, որ երկրէն զուլան անցած, միւս կուսակցութիւնները ընկճած եւ Մեծ Յեղափոխութեան ճամբուն մէջ վերստին դրած է այս սողովորդը որ

այլեւս այդ ազնիւ ու լայն ճամբէն պիտի յառաջանայ զէպ ի հասցնեալ աւելի պայծառ ու գեղեցիկ հորիզոններ : Մարդութիւնը Հազարին կը պարտի ֆրանսական ժամանակակից պատմութեան այդ մեծ դրուագը , որուն հետեւանքները անհուն եղան ու անհունապէս բարեկարգ : Եւ ատի Հազարի մեծագոյն փառքի տիրուած կը կազմէ :

Անձնութիւնն ու կորովը զոր Հազար ցոյց տուած էր Տրէնթիսի խնդրոյն մէջ , իր արեւակիցներուն , մանաւանդ կարգ մը հրէատեաց երկիրներուն մէջ տառապող ցեղակիցներուն հիացումը , երախտապիտութիւնը հրաւիրեցին իր վրայ , ինչպէս եւ անոնց ազալաւոր հրաւիր իրենց բոլորին դատը ստանձնելու : Հազար խուլ չմնաց զժողովներու կոչին : Գրեաց Ռումանիա , այնպէս չէր անհերքու ռուսապագին կացութիւնը մօտէն ուսումնասիրեց , եւ Փարիզ գաղթին անոնց կրած նեղութիւններուն վրայ գրեթէ մը հրատարակեց : Մտադիր էր ուրիշ երկիրներուն մէջ տառապող շերտներու ալ կացութեամբն զրազիլ , բայց մահը վրայ եկաւ , — անակնկալ ու վաղամամ մահ մը որ ջնջեց ամբողջ մարդկութեան զիւ երկար առեւ օդաւար ըլլալու սահմանուած գոյութիւն մը :

Հազար մինչեւ վերջը հաւասարեմանաց իր սկզբունքներուն : Հրէաները կը պաշտպանէր , ամէն բանէ առաջ որովհետեւ անիրաւունքներու հայածուածներ են . եւ անոնց պաշտպանութեանը ինքզինքը նուիրելով հանգեցնեալքն անոնց ի նպաստ չըրաւ բան մը որ ուրիշ կեղեքեալներու վնասարհը կարենար ըլլալ . եւ արդէն առիթ չի բացուց ապացուցանելու համար թէ իր սիրտը բաց էր բոլոր ցարեւուն համար , ուրիշ ալ զան անոնք : Պրիւսէի հայասիրական համաժողովին , — որ գումարուեցաւ տարի մը առաջ , — ինք ալ զընաց Բիւյրի , Փրէսնուէի , Ժորէսի հետ հարեւատահարուած ժողովրդի մը կացութիւնը բարեւոքելու համար եկած ֆանքերուն աջակցելու :

« Զահակիր » մըն էր ինք ալ , ինչպէս կ'ըսէ Բիւյրի իր բնկրող յիշատակին նուիրած գեղեցիկ յօդուածին մէջ : Արի ու ազնիւ բաղուկը որ այնքան խրոխտաբար վեր կը բռնէր իր ջանքը մարդկային ազլամուղջին վերեւ , փշուռած է այսօր Մահուան կոյր դարպասներին տակ : Բայց լոյսը որ այդ ջանքն արձակուեցաւ չպիտի կորսուի :

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ՅՈՒՔԸ

Գիշերին մէջ երկիրն հեռուն
կարմրեցաւ յեղակարծ .
Եւ նայուածքներն անցորդներուն
Հոն յառեցան ըլլամայտ :

Վեհ էր պատկերն ու մեծափառ,
Զոր սեւ խորքին վրայ մութին
Անհերեւոյթ մեղք մը ճարտար
Կը նըկարէր հըրաշաղիս :

Խիրանին վառ ու յաղթական
Հոն կ'անուշաբ մանրակի
Նուրբ փռելով մ'օգածածան
Ու ցոլեբարով ալծաթ , ոսկի :

« Ի՞նչ հոյակապ լուսնի ծագում , —
Կը գօչէին հիացաբար
Անցորդներն , — ախ , ի՞նչ անպատում
Հրապառութիւն ակնապարար :

« Կամ Հիւսիսային զուլէ նոր ,
Կամ հին Աստուած մ'որ կ'վերածնի »
Լոյս երկունքով մը փառաւոր
Մեծ համբոյրէն երկրի 'ւ երկնի :

Եւ ան հրդեհ մըն էր անդ
Որ հոն հեռուն զժրող զիւղի :